

**СЕРЕДНЬОВІЧНА АВТОБІОГРАФІЯ:
ВІД «НЕДОРЕЧНОГО ВІДСТУПУ» ДО «БІОГРАФІЧНОГО
ПОВОРОТУ» В СУЧАСНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ
(КАЗУС П. М. БІЦИЛЛІ)**

Ця розвідка здійснюється на перетині різних дослідницьких інтересів, на шляху мого власного «наближення до Біцилли» (вираз відомого одеського історика Тетяни Миколаївни Попової)¹. По-перше, це — багаторічні студії в галузі теоретичної біографістики, осягнення філософських глибин і таємниць біографічного жанру, біографічного дискурсу і біографічних практик культури, осмислення «онтології біографії»². Друга дослідницька лінія пов'язана з давнім інтересом до творчості ще одного видатного випускника історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету, Георгія Васильовича Флоровського (1893-1979), який подружився з Петром Михайловичем Біциллі в студентські роки і зберіг цю дружбу в еміграції, принаймні, в ранній її період. Епістолярне спілкування Біциллі і Флоровського, непростий, але завжди плідний діалог між двома мислителями, стали темою декількох наших публікацій спільно з болгарською дослідницею Танею Галчевою³. І ця стежка — від Флоровського до Біцилли, яка

¹ Попова Т. М. Біцилли Петро Михайлович. 1879–1953 // Одеські історики: Енциклопедичне видання. Одеса: Друкарський дом, 2009. Т. 1: (початок XIX – середина XX ст.). С. 49–52; Попова Т. Н. Дисциплінарний образ науки: подходы и понятия. Одесса, 2019; Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. Одесса, 2017.

² Голубович І. В. Біографія: силует на фоні Humanities (методологія аналізу в соціогуманитарному знанні). Одеса, 2008; Голубович І. В. Основи теоретичної біографістики. Учебное пособие (для магистров философских факультетов). Одесса, 2015.

³ Галчева Т. Н., Голубович І. В. Забота о себе в опыте русской эмиграции (по материалам эпистолярного наследия П. М. Бицилли) // Мы все в заботе постоянной... Концепция заботы о себе в истории

розгалужувалася на безліч стежок-тем, все одно вела до осмислення феномена біографії і автобіографії в історії, розуміння ізоморфізму / гомології історії і автобіографії, яке в якості принципової настанови поділяли два видатних представники університетської корпорації дореволюційної Одеси. Ми з колегами випустили збірку «Curriculum Vitae», присвячену творчості П. М. Біцилли в контексті гуманітарної традиції Одеського університету, де я вперше спробувала розглянути комплекс ідей вченого, пов'язаних з осмисленням ним феномена автобіографії і зв'язати цей комплекс з «біографічним поворотом» в сучасній гуманітаристиці⁴.

Повернутися до цієї теми через 10 років мене спонукали два міркування. По-перше, прагнення глибше розібратися в проблематиці «біографічного повороту», так само як і в суті фігури «повороту» в цілому⁵. По-друге, за ці роки з'явилися нові публікації по біциллієзнавству, в тому числі, монографічні⁶. Мене, перш за все, цікавлять ті з них, де поєдналися обидві

педагогіки и культуры. Материалы Международной конференции памяти философа, социолога, психолога Г. В. Иванченко (1965–2009) (НИУ ВШЭ, Москва, 9–11 сентября 2015 г.) / Под ред. М. А. Козловой и В. Г. Безрогова. Ч. 1: Постоянство пребывания с собою. М., 2015. С. 83–98; Галчева Т. Н., Голубович И. В. «Понемногу приспосаблиюсь к независящим обстоятельствам»: П. М. Бицилли и семья Флоровских в первые годы эмиграции. София, 2015.

⁴ Голубович И. В. П. М. Бицилли о феномене автобиографии и «биографический поворот» в современной гуманитаристике // Curriculum Vitae. Вып. 2: Творчество П. М. Бицилли и феномен гуманитарной традиции Одесского университета / Ред. коллегия: Довгополова О. А., Голубович И. В. и др. Одеса, 2010. С. 183–194.

⁵ Голубович И. В. «Ситуации», «повороты», «смерти» в языке описания современной культуры // VII Уйомовські читання. Матеріали наукових читань пам'яті Авеніра Уйомова / Відп. ред. К. В. Райхерт. Одеса, 2019. С. 18–22.

⁶ Анненкова И. В. Неизгнанная мысль. Филология П. М. Бицилли. Москва, 2011; Бирман М. А. П. М. Бицилли (1879–1953). Жизнь и творчество. Москва, 2018; Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка...; Попова Т. Н. Петр Михайлович Бицилли: портрет в манере sfumato. Одесса, 2021.

дослідницькі лінії: вивчення життя і творчості П. М. Біцилли і нові горизонти біографічного жанру («біоісторіографії») в світлі сутнісних трансформацій міждисциплінарного простору гуманітаристики. Серед авторів, які надихнули мене на повторне звернення до теми, з вдячністю завжди виділяю мого університетського педагога, професора історичного факультету Одеського національного університету Т. М. Попову, яка представила за останні роки науковому співтовариству три ґрунтовних монографії, в яких теоретично осмислено відразу два важливих для нас сюжети⁷. З неї почалося моє вдячне повернення до власних університетських витоків, до історичного факультету Одеського університету — моєї альма матер. Ця публікація — продовження мого символічного повернення, головна тональність якого — подяка і гострий жаль про те, що це повернення відбувається так пізно. І саме по відношенню до чудового історика, талановитої викладачки, лектора, яку обожнювали і якою милувалися студенти, куратора моєї студентської групи, Ірини Вікторівни Нємченко я відчуваю це змішане почуття подяки і жалю. Історія не терпить умовного способу, проте, як же мені хочеться скасувати цей імператив і знову повернутися в студентські роки та продовжити мою наукову роботу, моє інтелектуальне дорослішання з Іриною Вікторівною, під керівництвом якої я написала мою першу справжню курсову роботу про середньовічні університети, першу і найулюбленішу, бо феномен університету, Ідея Університету — тема, яка не відпускає мене досі. Медієвістика, на жаль, залишилася на периферії моїх дослідницьких інтересів до тих пір, поки на їх перетині вона не з'явилася знову. Середньовіччя стало хронотопом, де дивним чином «зустрілися» біографістика, біциллиєзнавство та рецепція фундаментальних «поворотів» в Humanities. А «точкою зборки» стала перша значна робота П. М. Біцилли «Салімбене (Нариси італійського життя XIII століття)», написана на основі магістерської дисертації, автор якої зробив феномен

⁷ Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка...; Попова Т. Н. Дисциплинарный образ науки...; Попова Т. Н. Петр Михайлович Бицилли...

середньовічної автобіографії предметом спеціального аналізу⁸.

Проблематика, пов'язана з феноменами біографії і автобіографії, стала однією з центральних у сучасній гуманітаристиці. Біографічний підхід в різноманітті своїх проявів набув сьогодні статус міждисциплінарного. У зв'язку з цим варто говорити про своєрідний «біографічний поворот» в сфері Humanities, витоки, підстави і контури якого потребують осмислення. У цій публікації ми спробуємо реконструювати «автобіографічну» складову творчості видатного вченого, гуманітарія широкого профілю в контексті сучасного в «біографічного повороту».

Перш ніж звернутися до «біографічного повороту» виділимо деякі важливі для нас характеристики феномена «повороту» як такого. Найчастіше для його позначення використовується два слова — німецьке «Kehre» і англійське «Turn». «Kehre» використовує в новому авторському сенсі М. Гайдегер, роблячи його назвою своєї «поворотної» доповіді, що ознаменувала поворот в творчості самого мислителя⁹. У 1949 р. він в пошуках «іншої публічності», далеко від «запаху академічних стаєнь»¹⁰ виступив в неформальному дорогому і респектабельному «Бременському клубі» еліти бізнесу з серією з чотирьох доповідей з загальною назвою «Прозріння в те, що є», одна з яких позначена як «Поворот» (De Kehre)¹¹. Старонімецьке Die Kehre — поворот як звивина дороги, зіскок з поворотом — тепер означає зміну (долі), кордон, поріг (про

⁸ Бицилли П. М. Салимбене: (Очерки итальянской жизни XIII века). Одесса, 1916 (Зап. Имп. Новорос. ун-та, Ист.-филол. ф-та. Вып. 12); Бицилли П. М. Салимбене: (Очерки итальянской жизни XIII века) // Бицилли П. М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад. / Сост. Ф. Б. Успенский; Отв. ред. М. А. Юсим. Москва, 2006. С. 233–526.

⁹ Биbihин В. В. Дело Хайдеггера // Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления / Пер. с нем. В. Биbihина. Москва, 1993. С. 3–14.

¹⁰ Сафрански Р. Хайдеггер: германский мастер и его время / Пер. с нем. Т. А. Баскаковой при участии В. А. Брун-Цехового; Вступ. ст. В. В. Биbihина. Москва, 2002. С. 511-512.

¹¹ Там само. С.511-535.

час)¹². Це — «вихід до іншого простору і поклику» та зміна локалізації істинності¹³ (для нас є особливо важливим модус «зміни локалізації істинності» в процесі протікання життя в фактичності життєсвіту і граничних ситуацій). Це — конституювання «нового предмета» (прояснення і перегляд способів опредметнення і одночасне «оголення» поля допредметного регіону буття). Це — нова онтологія, яку ми тлумачимо в кантівському смислі як фундаментальні умови можливості досвіду, «перевертання» (*kehrt um*) звичного сенсу мови. Це і входження в «сферу небезпеки», всередині якої і таїться можливість повороту, коли «істина буття в його істотності повернеться в область сущого»¹⁴. М. Гайдегер звертається до улюбленого їм Гельдерліна, щоб його поетичними рядками з гімну «Патмос» висловити зв'язок повороту-*Kehre* з небезпекою: «але де небезпека, там виростає і те, що рятує»¹⁵. Це — «прозріння в те, що є», «прозріння як осяяння, подія повороту в сутнісній констеляції самого буття»¹⁶. Далі цей магічно зачаровуючий концепт починає свою власну смислову історію, в тій чи іншій мірі відриваючись від гайдегерівського витоку, починає позначати радикальну зміну погляду.

Концепт «Turn» прийнято пов'язувати з ім'ям Р. Рорті, який проголосив «linguistic turn», що став патерном для всіх інших «поворотів»¹⁷. Turn — це вже найрізноманітніші інтелектуальні рухи в різних напрямках і дисциплінах, вихідною передумовою яких є глибинний і радикальний *Kehre*, який на рівні Turn може залишатися нез'ясованим або

¹² Бибихин В. В. Дело Хайдеггера... С. 5-6.

¹³ Комаров О. Розчакловуючи Гайдеггера. Що таке «поворот»? // Філософська думка. 2019. № 3. С. 83.

¹⁴ Хайдеггер М. Поворот // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер., вступ. ст., коммент. и указ. В. В. Бибихина. Москва, 1993. С. 255.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С.257.

¹⁷ The Linguistic turn // Essays in Philosophical Methods/ Ed. and with inthrod. by R. Rorty. Chicago University Press, 1967.

псевдоістолкованим. Turn зачіпає окремі тематично-проблемні регіони, що і фіксується у відповідних назвах — лінгвістичний, культурний, постметафізичний, онтологічний, антропологічний, комунікативний, діалогічний, просторовий, перформативний, постколоніальний, візуальний, іконічний тощо. Це — серйозні зміни в методології гуманітарних наук з високим синтезуючим потенціалом, це — формування нових «інтелектуальних полів». На відміну від Kehre, Turn не можна не помітити, ці повороти проголошують свої гучні маніфести, створюють власні епістеми, мови, диктують інтелектуальну моду, формують свої дискурси, так само як і загальний «дискурс поворотів», подібний «дискурсу смертей» («смерть людини», «смерть автора», «смерть героя», «смерть оповідача» тощо).

Про «біографічний поворот» можна говорити в двох зазначених модусах. Відносно біографії така парадоксальна зміна аспекту в інтелектуальному русі, яку ми позначаємо як «новий біографізм», полягає в утвердженні нових засад через тотальне (або таке, що здається тотальним) заперечення біографізму (біографічного підходу, біографічного методу) як такого. Тут виникає нерозривно пов'язаний з Kehre мотив небезпеки-порятунку. Провісники «нового біографізму», умовно назвемо його «біографічним Kehre», виглядали як гробарі біографічного методу, демонстративно заперечуючи пізнавальні можливості і непомірні претензії цього методу. Проте насправді вони немов кидали рятівний круг біографії та біографізму. Це, наприклад, Марсель Пруст і Михайло Бахтін. Так М. М. Бахтін, який різко критикував біографічний метод, як «продукт органічних епох», одночасно запропонував концептуальні підстави «нового біографізму», що фіксує переорієнтацію уваги з «зовнішньої біографії» на біографію внутрішню, спів-буттєву, співвіднесену з філософією вчинку.

Схожою в зазначеному сенсі була траєкторія відношення до біографічного у Марселя Пруста: він різко виступив проти «біографічного методу» Сент-Бева і, одночасно, все своє життя розгадував таємниці і загадки автобіографічної пам'яті. Французький письменник представив в 1909 р. есе «Проти Сент-

Бева»¹⁸, з якого згодом виріс багатотомний роман «В пошуках втраченого часу», який Пруст писав до кінця життя. У новому типі роману — романі «потoku свідомості», втілюється і «новий біографізм», подібний бахтінському. По відношенню до Пруста коректніше говорити про «новий автобіографізм». Отже, «новий біографізм» як теоретико-методологічне підґрунтя сучасних гуманітарних досліджень орієнтує на те, щоб в біографічних та автобіографічних актах бачити саме внутрішню історію духовного життя, «внутрішню плоть сенсу»¹⁹. (Детальніше про «новий біографізм» див. в нашій роботі²⁰).

Про онтологію біографії, пошук її фундаментальних основ, вкорінених в універсаліях культури, розмірковує український філософ О. Валевський в роботі «Основи біографіки»²¹. Беремося стверджувати, що це як раз режим «біографічного Kehre» як нової онтології. Автор конститує «онтологію біографії», виявляє вихідні презумпції існування біографії в історії і соціокультурному бутті. Це набір умов, що забезпечують можливість текстуального представлення індивідуального. Якщо ми не виявимо цих біографічних / автобіографічних передумов або виявимо в спотвореному, деформованому вигляді — ми фіксуємо небезпеку, що загрожує європейській культурі як такій. Серед цих умов і фундаментальних припущень: а) комунікаційна компетентність людини розповідати про себе як про неповторну індивідуальність; б) такий стан самоідентифікації особистості, яке дозволить їй відповісти на питання «хто я?», і одночасно наявність можливостей для біографа сказати про свого персонажа «хто він (вона)». В цілому онтологічними передумовами біографічної традиції постають в цьому варіанті

¹⁸ Пруст М. Против Сент-Бева: Статьи и эссе / Пер. с фр. Т. В. Чугунова. Москва, 1999.

¹⁹ Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1979. С. 97.

²⁰ Голубович И. В. Биография как социокультурный феномен (философско-методологический анализ): автореф. дис. ...докт. филос. н. Одесса: ОНУ имени И. И. Мечникова, 2009.

²¹ Валевский А. Л. Основы биографики. Киев, 1993.

два «кити» — раціоналізм та індивідуалізм. Ми в свою чергу також ризикнемо представити дві конститутивні презумпції онтології біографії: принцип внутрішньої онтогерменевтичності життя («життя тлумачить життя» у В. Дільтея) і ідея нерозривної зв'язності (гомології / ізоморфізму) історії-як-звершення і історії-як-розповіді / наративу, то що у М. Гайдегера розрізняється як *Geschichte* і *Historia*.

З цими сучасними твердженнями і запитуваннями звернемося тепер до текстів П. М. Біцилли, який в драматичному діалозі зі своїми сучасниками сприяв здійсненню «методологічного перевороту» в гуманітарному знанні, наближаючи його до унікальної індивідуальності, конкретного і цілісного життя, до біографічного і автобіографічного досвіду. У центрі нашої уваги — робота про звичайнісінького середньовічного ченця-францисканця, про фра Салімбене. Історія створення книги та її контексти реконструйовані в монографії М. А. Бірманна «П. М. Біцилли (1879-1953). Життя і творчість»²². Перші відгуки на «Салімбене» в зв'язку з сучасними дискусіями про віднесення П. М. Біцилли до петербурзької школи медієвістики проаналізовані в статті А. В. Свешнікова і А. І. Ключова «П. М. Біцилли і петербурзька школа медієвістики. Замість передмови»²³. Автори також вперше представили відгук голови петербурзької школи Івана Гревса на книгу одеського історика²⁴. Монографія «Салімбене (Нариси італійського життя XIII століття)» була опублікована в 1916 р. в Одесі в «Записках Історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету» (випуск 12)²⁵. Саме ця робота була в якості магістерської дисертації

²² Бірман М. А. П. М. Бицилли (1879–1953). Жизнь и творчество. Москва, 2018. С. 46-48.

²³ Ключев А. И., Свешников А. В. П. М. Бицилли и петербургская школа медиевистики. Вместо предисловия // Средние века. Вып. 4. 2014. Т. 75. С. 387–394.

²⁴ Гревс И. Отзыв о книге П. М. Бицилли «Салимбене»: Очерк итальянской жизни XIII века. Одесса, 1916 / Публ. А. И. Ключова и А. В. Свешникова // Средние века. Вып. 4. 2014. Т. 75. С. 394–405.

²⁵ Бицилли П. М. Салимбене..., 1916.

представлена Петром Біциллі на історико-філологічний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету. 22 травня 1917 р. тут відбувся захист дисертації, за підсумками якого здобувачеві було присвоєно вчений ступінь магістра загальної історії. Офіційними опонентами виступили професори І. М. Гревс і Д. К. Петров, опонентом «від публіки» — Л. П. Карсавін²⁶.

Ми вичленняємо в «Салімбене» ті ідеї, методологічні підходи і методи дослідження, які співвідносяться з проблематикою «біографічного повороту». Важливі для нас теоретичні позиції виражені у «Вступі» і в розділі «Автобіографія». Відразу відзначимо, що сам Біциллі вважав ті акценти, які нас цікавлять, деяким відступом («недоречним відступом») від наукового канону, прийнятого в історичній науці, взагалі, і в медієвістиці, зокрема. «Так мені довелося зважитися на довгий і в загальному плані роботи *недоречний відступ* (курсив мій. — І. Г.) про середньовічну автобіографію, тому що без цього я не міг би з'ясувати, як слід, особливостей автобіографічної частини хроніки. В результаті вийшло нагромадження деталей, які давили ціле»²⁷. Те, що сам Біциллі артикулював як «недоречний відступ про середньовічну автобіографію», що руйнує стрункість викладу, сьогодні в світлі інших запитів і викликів гуманітаристики в різних її дисциплінарних регіонах, виявляється найціннішим, вписується в «біографічний поворот», є смисло- і формотворчим ядром тексту про Салімбене. Вказівка на певний ризик і, можливо, недоречність перетворення ординарного, нічим не примітного фра Салімбене в героя історичного дослідження неявно присутня в згаданому відгуку І. М. Гревса: «У автора відчувається живий інтерес до його героя (якщо не *загрозливо* (курсив мій. — І. Г.) докласти такий образ до фігури Салімбене) і особливо жива любов до минулого країни, до числа багатоколірних («многокрасочных») синів якої належав

²⁶ Бирман М. А. П. М. Бицилли (1879–1953). Жизнь и творчество... С. 389.

²⁷ Бицилли П. М. Салимбене, 2006. С. 240.

своєрідний письменник»²⁸.

Гревс критикує часткову «втрату єдності завдання», на його думку: «ученого фахівця книга П. М. Біцилли наштовхне на багато цікавих і важливих додаткових і можливо пропущених пунктів, якщо тема і епоха, обрані ним, стосуються його інтересів, дасть привід щось виправити і переглянути, щось зафіксувати у своїй увазі»²⁹. А в сучасній перспективі в сприйнятті книги Біцилли відбувається зміна смислових акцентів. Це вже не просто фіксація і уточнення цікавих додаткових деталей. І на «цікаві деталі», що потрапили у вир Kehre, які пережили «зміну локалізації істинності»³⁰, падає нове світло. Отже, П. М. Біцилли намічає можливості «іншого життя» в науці для добре відомого джерела з політичної і культурної історії Італії, перспективи його сучасного прочитання. Пов'язані же ці надії на своєрідний «ренесанс» хроніки Салімбене якраз з тими її особливостями, які з позицій традиційної «подієвої» історії виглядали як істотні недоліки. Салімбене — найбільш ординарний, нічим не видатний історичний персонаж. Правда, йому довелося виконувати важливі дипломатичні доручення і знати в зв'язку з цим видатних діячів своєї епохи і навіть трапезувати з Людовиком XI. В цьому і цінність свідоцтва безвісного автора, про історію життя якого за іншими джерелами майже нічого не вдалося дізнатися. Зате Салімбене дуже докладно описує своє власне життя. Його хроніка рясніє автобіографічними елементами, і в цьому ще один її недолік, вона занадто суб'єктивно свідчить про об'єктивні факти.

Історики XIX ст. ретельно вивчили хроніку і винесли вердикт: відновити реальну біографію Салімбене неможливо, оскільки не можна дізнатися істину про життя людини тільки по тим відомостям, які він дає про себе сам. Не варто позначати їх позицію як суто позитивістську і об'єктивістську. Їх цікавила не тільки зовнішня біографія, але і внутрішня історія ченця, історія його душі. Однак реалізувати цей інтерес не повідомляючи

²⁸ Гревс И. Отзыв о книге П. М. Бицилли «Салимбене»: Очерк итальянской жизни XIII века...С. 395.

²⁹ Там само.

³⁰ Комаров О. Розчакловуючи Гайдегера. Що таке «поворот»?...С. 83.

точних дат і подій життя вони не вважали за можливе. Біциллі, враховуючи уривчастість, неповноту джерела, безліч замовчувань, що містяться в ньому, ставить задачу в іншому ракурсі. «Я беру внутрішнє "Я" Салімбене, так би мовити в поперечному розрізі, — в ту пору, коли він, переваливши за шостий десяток, почав писати свою хроніку»³¹. Центр дослідницького інтересу зміщується від героя автобіографії до її автора.

Робота П. М. Біциллі демонструє гармонійне, збалансоване взаємодоповнююче співвідношення між двома вимірами історико-культурної реальності: особистість і історичний процес. Теза вченого про те, що «особистість є врешті-решт єдиним реальним фактором історичного процесу»³², ще не означає, що особистість стає самодостатнім предметом аналізу. Головне дослідницьке зусилля спрямовано на реконструкцію світогляду, світовідчуття, умонастроїв, релігійного і культурного «фонду епохи», «картини світу», — того, що незабаром буде названо словом «ментальність». А шлях до розуміння цієї невовимої соціокультурної матерії, на думку Біциллі, лежить через окрему особистість, яка висловлює себе і розповідає про свій час в тих автобіографічних формах, які цьому часу притаманні.

П. М. Біциллі цікавить «середній», «типовий», і навіть «вульгарний» Салімбене: він «поверховий і дріб'язковий; він не вміє зосередитися і піти з головою в що-небудь. Його цікавить все, що завгодно. У його дрібній і незворушній душі відбиваються, як на гладі ставка, всі враження, які давало йому його багате вмістом століття, і всі бурі цього століття посмикують її легкими брижами»³³. Весь репертуар «предметних світів» епохи, які можуть бути обрані для індивідуально-особистісного «проживання», відображаються в «простій», «дюжинній» свідомості і автобіографічному свідоцтві. На початку минулого століття методологія роботи з «середньою», «типовою» індивідуальною свідомістю епохи

³¹ Бицилли П. М. Салимбене. 2006. С. 235.

³² Там само.

³³ Там само. С. 236.

тільки починала складатися, вона була предметом дискусій.

Одна з них представлена на сторінках дослідження П. М. Біциллі. Він уточнює своє розуміння в полеміці з Л. П. Карсавіним, аналізуючи його книгу «Основи середньовічної релігійності XII–XIII ст. переважно в Італії», що вийшла в 1915 році³⁴. Карсавін, вивчаючи «релігійний фонд» епохи оперує поняттям «носія релігійного фонду» — умовної «середньої людини». Він вважає методологічно необхідним вивчати «середнє (релігійний фонд) за індивідуумами», через особистісний вимір культури пізнавати її надіндивідуальні феномени. При цьому в якості «середніх» і «типових індивідуальностей» постають, перш за все, видатні персонажі епохи, а типове розуміється як «поширене», те, що «кидається в очі» і навіть «гіпертрофоване».

Глава петербурзької школи медієвістики І. М. Гревс радикально критикує «принцип середньої людини»: «Про цю фантастичну середню людину говорити не буду: про неспроможність цього поняття, самої його суті і як керівної історичним дослідженням методичної ідеї я висловлював свою думку в рецензії на магістерську дисертацію г <господина> Карсавіна та доповнив свою побудову на його докторському диспуті. Крім того, проф <ессор> М. І. Карєєв в статті про докторську роботу Карсавіна ("Русские заметки") цілком ясно показав порожнечу цього принципу. Можна тільки пошкодувати, що "середня людина" продовжує бентежити думка істориків»³⁵.

Проте, П. М. Біциллі «бентежиться» принципом «середньої людини», проте вносить істотні уточнення в карсавінський варіант. Він критикує його за те, що в роздумах про «типовість» і навіть «гіпер-типовість» героїв епохи тут акцент зроблений на кількісні параметри. Зокрема, в прикладі, що наводиться Біциллі по тексту Карсавіна, великі подвижники

³⁴ Карсавин Л. П. Основы средневековой религиозности в XII–XIII веках (преимущественно в Италии). Петроград, 1915. (Серия: Записки историко-филологического факультета Императорского Петроградского университета).

³⁵ Гревс И. Отзыв о книге П. М. Бицилли «Салимбене»... С. 396.

духу - «*більш містики*», «*сильніше містики*», ніж найординарніші «*теж містики*» (курсів мій – І. Г.) «Те, що "типово" для цілого натовпу галлюцинатів, неврастеніків і крикунів, зовсім не "типово" для героїв духу, що виробили свої особливі шляхи наближення до Бога <...> Не можна сказати, щоб св. Бернард був "більш містиком", "сильніше містиком", ніж яка-небудь сестра Адельгейда. Але він — містик *по-іншому* (курсив П. М. Біцилли. – І. Г.)»³⁶. Різниця не кількісна, а якісна. Кожен з «малих цих» представляє свою епоху по-іншому, створюючи свою неповторну конфігурацію з «загального культурного фонду епохи». А історик спостерігає цю конфігурацію як «химерну гру більш-менш перекручених ідей в межах індивідуальної свідомості "середньої людини", ідей найрізноманітнішого походження і характеру, як дивовижну здатність «включити в свій розумовий і моральний побут безліч духовних цінностей, керуючись виключно їх "авторитетністю"», як приголомшливе вміння «обывателя» нагромадити у своїй квартирі «всіх "Людовиків", не дуже турбуючись про єдність стилю».³⁷ Автобіографія Салімбене якраз і дозволяє феноменологічно, в режимі мікро-бачення описати цю соціокультурну практику («габітус» в термінології Бурдьє) «всеядності», перетворення ідейних, політичних, релігійних «бурь епохи» в «легкі брижі» різностильних «Людовиків». І в цьому сенсі хроніці Салімбене просто немає ціни. Біцилли підкреслює, що автобіографія середньої людини для епохи Середньовіччя — аж ніяк не ординарне явище. Для XIII ст. цей документ — майже єдиний пам'ятник такого роду. Історик шукає головний предмет свого запитування про нього: «... я вважав історично цікавим вивчення духовної природи цієї "середньої людини"»³⁸. Він використовує термін «*духовний лад*» («*духовный строй*») (тут і далі виділяємо курсивом ті слова і фрази, які у Біцилли термінологічно насичуються) епохи і підкреслює, що питання про «духовний лад» має вирішуватися по різному щодо «видатних індивідуальностей» і їх простих

³⁶ Біцилли П.М. Салімбене, 2006. С.237.

³⁷ Там само. С. 239.

³⁸ Там само. С. 236.

сучасників. Якщо спростити думку Біциллі до схеми: генії створюють духовний лад, сучасники засвоювали і освоювали кинуті генієм ідеї. Однак тут немає ніяких однозначних відповідностей. Вчений говорить про «геніїв компромісу», про «геніальну міру» як напівзаходи (саме такий комплекс впливає на масу). Приступаючи до достатньо добре відомого пам'ятника з новим для свого часу світоглядним і методологічним інструментарієм, Біциллі говорить і про ще одне важливе утруднення — про «зачароване коло», куди потрапляє будь-який дослідник, який «вивчає окрему особистість з метою характеристики її епохи»³⁹. Це добре відома фігура «герменевтичного кола», що має різні модифікації. В даному випадку ставиться завдання реконструювати загальні риси духовного життя європейського середньовіччя (ціле) через реконструкцію світоглядного, релігійного, культурного ладу одного з його представників (частина). Однак передумовою такої реконструкції буде базове уявлення про «загальний культурний фонд». Коло замкнулося. Де ж вихід? Вчений пропонує можливий шлях, який ще не гарантує успіху: не приписувати своїм попереднім концептуальним припущенням остаточного значення. І це якраз та методологічна і методична вимога, яку втілено в сучасних дослідницьких стратегіях сучасної гуманітаристики, яка сформувалася з практики роботи з «особистими», «людськими», автобіографічними» документами. І ще одне герменевтичне правило здійснюється Біциллі при роботі з «Хронікою» Салімбене: специфіка предмета дослідження диктує способи його опису. Історик нарікає на те, що його робота страждає нестрункістю викладу, нерівномірністю частин, частими відступами. «Деяким виправданням послужить мені властивість джерела, над яким я працював, і особистість людини, яку я вивчав. Хроніка Салімбене така строката за своїм складом, вона стосується такої безлічі предметів, її автор прожив таке різноманітне життя, він бачив стількох людей, обертався в стількох громадських колах, що мені мимоволі довелося, розглядаючи Салімбене в зв'язку з оточуючим його середовищем, робити екскурси в

³⁹ Там само. С. 239.

найрізноманітніші області»⁴⁰.

Те, що в традиції класичного типу науки бачиться як недолік, в контексті сучасного етапу розвитку гуманітарного знання постає як певна перевага. На цьому наголошує і О. Ф. Лосев, пропонуючи у своїй роботі про «біоісторіографа» античної епохи Діогена Лаертського апологію стратегії «строкатої суміші» і оду «безтурботності» його сумбурного стилю, що нібито «перекидається» і «борсається» в неозорій масі життєвих і філософських дрібниць⁴¹.

Сила систематизації, генералізації, упорядкування поступається тут своїми правами владі розуміння, причетності, конгеніальності. П. М. Біциллі здається, що він піддався «зовнішній формі» і навіть зовнішній «безформності» свого джерела і свого героя, і тому зазнав певної поразки. А нам, навпаки, уявляється, що він чудово відтворив «внутрішню форму» життя і тексту свого негероїчного героя, здійсни те, що ще класики універсальної герменевтики називали «тріумфом відтворювальної конструкції». І це дає надію на те, що «у кожного сенсу буде своє свято відродження»⁴². На це, розмірковуючи про «Великий час» і про діалог культур, націлював гуманітарне знання М. М. Бахтін – ще один знаменитий «студіозус» історико-філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету, який слухав багато факультетських курсів, але не зафіксований в жодних офіційних документах (що одеські історики і бібліографи Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова неодноразово перевіряли).

Біциллі цікаво в автобіографії фра Салімбене виявити «мірку» *індивідуальної свідомості* (виділяю курсивом то, що має зародки концептуалізації і трансформації в термінологію). Такою міркою стає «потреба і вміння придивлятися до

⁴⁰ Там само. С. 240.

⁴¹ Лосев А. Ф. Диоген Лаэртский и его метод // Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев; Пер. М. Л. Гаспарова. Москва, 1986. С. 8.

⁴² Бахтин М. М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1979. С. 374.

індивідуальних особливостей людей» або «ступінь бажання і уміння говорити про себе»⁴³. Спробуємо співвіднести такий прийом з презумпціями «онтології біографії», сформульованими О. Л. Валевським: а) набір умов, що забезпечує можливість текстуального представлення індивідуального; б) комунікаційна компетентність людини розповідати про себе як про неповторну індивідуальність. До цього вміння у свого негероїчного героя, до його проривів крізь рутину і типізацію або, навпаки, «застрягання» в рутині і типізації, Біцилли вкрай уважний. Він по крупицях збирає в хроніці ті епітети і характеристики, які дає фра Салімбене конкретним людям, з якими зводить його доля. І виявляється, що позитивні характеристики однакові для всіх. І для брата Джакобіні з Реджа, і для Джерада з Модени, і для багатьох, багатьох, багатьох: він був людиною благородною, щедрою, доброзичливою і люб'язною. Ці трафарети в світлі онтології біографії і онтології культури виявляються культурно-біографічними універсалами і габітусами певної епохи. Сам Петро Михайлович говорить про це іншими словами: «Ми присутні тут таким чином при самому виробленні трафарету», «користування готовими формулами не було наслідком невміння інакше висловити свою думку. Не було воно і результатом невміння індивідуалізувати»⁴⁴. І саме тут, в специфіці поводження з трафаретними формами («літературними пристойностями») в позначенні індивідуальної персони у Салімбене є неоціненні переваги, і він виявляється справжнім героєм культури. «На щастя, Салімбене нерідко забуває про літературні пристойності і пише, передаючи свої безпосередні враження, не зважаючи на шаблонні зразки. Тоді виявляється його властивість, що робить його хроніку таким дорогоцінним джерелом для нас, — його вміння спостерігати. Спостереження було незнайоме "типовому" середньовічному індивіду. Він дивився всередину, в себе, і <...> розвинув в собі ексклюзивну здатність до самоспостереження, але по відношенню до навколишнього світу він був глухий і

⁴³ Біцилли П. М. Салімбене, 2006. С. 293.

⁴⁴ Там само. С. 295-296.

сліпий»⁴⁵. Салімбене, таким чином, виявляється генієм повсякденної спостережливості — тієї культурної практики, для якої не вистачало в репертуарі даної епохи трафаретів і шаблонів.

З точки зору генеалогії і структури автобіографії суттєво важливі терміни, які вживає тут Біцилли — «автобіографічний елемент» і «автобіографічний зародок». Про «автобіографічний елемент» він говорить в зв'язку з тим, що цей елемент вторгається в хроніку більше, ніж потрібно. А «автобіографічним зародком» вчений назвав замітки про власні літературні твори у середньовічних авторів, для яких в «культурно-історичному фонді» Середньовіччя не знайшлося цілком легітимного «права на біографію» (Ю. Лотман)⁴⁶, права на повноцінну інтелектуальну автобіографію. Часто — це не просто перелік власних писань, але підсумок прожитого життя, який свідчить про те, що автор не бажає залишитися анонімним, що його «індивідуальна свідомість» розвивається і шукає мову своєї репрезентації.

Чревата дуже цікавими розширеннями ремарка Біцилли про рідкісні середньовічні «екземпли» звіту про власну літературну діяльність («дбайливості про своє літературне ім'я») як самостійний твір — така, наприклад, «Книжка про безглузді заняття якогось дурня» Райнера, ченця Лайденського монастиря св. Лаврентія, де історик спеціально звертає увагу на фразу «*idiota quidam*» в назві (якийсь ідіот)⁴⁷. А повертаючись до давньогрецького кореня (грець. ἰδιώτης) — окрема людина, приватна особа, — «ідіот» виступить як синонім індивіда.

У зв'язку з аналізом середньовічної автобіографії Біцилли ставить питання про базові «біографічні презумпції» культури, і його роздуми могли б істотно збагатити будь-яку серйозну сучасну розмову про онтологію біографії. Ці презумпції, які виокремлені ним з різноманітного корпусу середньовічних текстів, такі: «неприпустимо говорити про себе без нагальної

⁴⁵ Там само. С. 296.

⁴⁶ Лотман Ю. М. Биография – живое лицо // Новый мир. 1985. № 2. С. 228-236.

⁴⁷ Бицилли П. М. Салимбене, 2006. С.304.

потреби», публічно «ганити себе непристойно», «хвалити себе або засуджувати — все одно, що давати неправдиве показання: ніхто не суддя самому собі»⁴⁸. Виняток можливий лише в двох випадках: коли не можна промовчати про себе без небезпеки піддатися безчестю (Боецій) і коли приклад власного життя може стати настановою для інших (Августин). Ще одна презумпція висловлена вченим в незалежності від історичного контексту: для того, щоб говорити про себе, потрібно, щоб власна особистість вважалася предметом, гідним уваги і самостійного вивчення. І тоді кожна історична епоха пропонує свою власну шкалу самозначимості персони, де у Середньовіччя будуть майже мінімальні показники, у всякому разі, у зовнішньому плані виразності: «це умова, мабуть, була відсутня цілком або частково для багатьох середньовічних авторів, які залишили нам відомості про себе. Тому вони і не дали автобіографій в повному розумінні слова»⁴⁹.

В рамках обмеженої за обсягом публікації ми змогли торкнутися лише деяких тем і сюжетів, методологічних новацій «Салімбене», що стосуються феномена автобіографії, від яких можна протягнути смислові лінії до сучасного біографічного повороту. Ми зафіксуємо фінальні принципові положення «недоречного відступу» про середньовічну автобіографію. «*"Почуття особистості"* (Selbstgefühl) цього періоду поки ще не виходить за межі готовності визнати свої заслуги і чесноти, *віддати самому собі хвалу* за правильно виконане житейське призначення. Його не можна ототожнювати з безумовним *самоствердженням особистості* епохи Відродження. Людина XIII ст. міряє себе загально визнаною мірою і ще не обзавелася *власним аришином* (весь курсив в цитаті курсив наш. – І. Г.)»⁵⁰. У цьому резюме міститься цілий букет термінів і метафор для автобіографічного і аутопоезійного лексикону.

Ми наостанок звернемося до статті болгарської дослідниці Г. Петкової, єдиної, наскільки нам відомо, тематизованої роботи, в якій перекидається місток від

⁴⁸ Там само. С. 301.

⁴⁹ Там само. С. 302.

⁵⁰ Там само. С. 341.

«Салімбене» до більш пізніх сюжетів і героїв — «Літературознавчий проект П. М. Біцилли: між Салімбене та Пушкіним (досвід реконструкції)»⁵¹. Не акцентуючи спеціально уваги на феномені автобіографії, Г. Петкова підкреслює головну і для нас думку: в «Салімбене» Біцилли підходить «до ідеї індивідуальності, індивідуалізації будь-якого культурного феномена»⁵². На думку дослідниці, «поступово Біцилли "переносить" свій метод аналізу "особливостей форми" середньовічних текстів на художню літературу Нового часу, яка особливо зацікавила вченого в роки еміграції. Саме в літературознавчій практиці Біцилли відкладаються його медієвістські інтуїції».⁵³ На мій погляд, інтуїції індивідуалізації, що представлені в «Салімбене», відображаються в більш пізній творчості вченого-гуманітарія не тільки по відношенню до літературознавства, а й в його моделі теорії та методології історії, історичної психології і герменевтики. Г. Петкова висловлює і більш провокативну думку про «іохімістські субституції»: «Францисканський чернець Салімбене "обмінюється" на Пушкіна, до творчості якого Біцилли постійно звертається в еміграції, і цим жестом розрубує нерозв'язні вузли: роздуми про Пушкіна складають арматуру російської ідеї і "розгадати таємницю Пушкіна", означало б "дати собі звіт про сутність російської культури", за словами самого Біцилли»⁵⁴.

Навіщо нам знадобилося звертатися до «поворотних» прозрінь М. Гайдегера в роботі, присвяченій далекому від нього гуманітарію, та до того ж такого, хто пише таким прозорим, витонченим і легким стилем? Може тому, що в такому нібито

⁵¹ Петкова Г. Литературоведский проект на проф. П. М. Бицилли: между Салимбене и Пушкин / Литературоведческий проект П. М. Бицилли: между Салимбене и Пушкиным (Опыт реконструкции) // Бицилли, П. Салимбене и Пушкин. Съст., предговор и бележки Г. Петкова. Варна: Електронно издателство LiterNnet, 2004. URL: <https://litternet.bg/publish10/gpetkova/proekt.htm> (на болг.) https://litternet.bg/publish10/gpetkova/proekt_ru.htm (на русск.) (Дата обращения 30 мая 2021).

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

штучному поєднанні маємо можливість в зв'язку з Kehre німецького майстра, де «поворот» з'єднується з небезпекою-порятунком, почати роздуми про фігуру «недоречного відступу», ризикованого для «цехової науки» («цехового тупоумства», словами самого Біцилли)⁵⁵, який є зародком виходу на відкритий простір, де тільки і можливо «прозріння в те, що є».

⁵⁵ Бицилли П. М. Письмо Г. В. Флоровскому, 17 ноября.1922 г., Скопье // Галчева Т. Н., Голубович И. В. «Понемногу приспособляюсь к “независящим обстоятельствам”»: П.М. Бицилли и семья Флоровских в первые годы эмиграции. София, 2015. С. 172.